

Ana Birešev¹

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Aleksandra Marković²

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Jelena Pešić³

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Originalni naučni rad

UDK 316.42:323.233-057.875(497.11)"2024/2025"

329.78:321.7-057.875(497.11)"2024/2025"

Primljen: 23.2.2026.

Prihvaćen: 6.4.2026.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2602135B>

PREFIGURATIVNA POLITIKA STUDENTSKOG POKRETA U SRBIJI 2024/2025. GODINE – KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE UČESNIČKE PERSPEKTIVE

Prefigurative Politics Within the Student Movement in Serbia 2024/25 – Qualitative Research From a Participant Perspective

APSTRAKT: U radu ispitujemo prefigurativnu politiku uočenu u studentskom pokretu u Srbiji 2024/2025. godine, tačnije način na koji su elementi i odlike te politike sagledani iz ugla učesnika/ca. Empirijski nalazi temelje se na analizi intervjuva sprovedenih u martu 2025. godine sa aktivnim učesnicima/ama studentskog pokreta iz šest univerzitetskih centara i jedne visoke škole strukovnih studija. Strukture alternativnog poretka koji je u blokadnom režimu pojedinačnih fakulteta i visokih škola izgrađen oko plenuma i specijalizovanih radnih grupa razmatrane su najpre kao temelji direktno-demokratskog organizovanja i odlučivanja te novouspostavljene zajednice (mikropolitika pokreta), a potom i kao uporište za širu mobilizaciju, politizaciju, difuziju i proleptičke projekcije budućeg društva (makropolitika dimenzija). Analiza je pokazala da studenti/kinje prepoznaju intrinzične kvalitete plenumskog modela, ali da je zastupljeno i refleksivno promišljanje o inovativnim i prefigurativnim karakteristikama praksi razvijenih u samoorganizovanim telima, koje je praćeno kritičkim uvidima o mogućim erozivnim efektima onih oblika delanja koji narušavaju idealno-tipsku viziju horizontalne demokratije. Kad je reč o makropolitikom planu, studenti/kinje u zborovima vide potencijalnu ekstenziju plenumske organizacije, ali uviđaju

1 ana.biresev@f.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0001-7877-8777> (autor za korespondenciju)

2 aleksandra.markovic@f.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

3 pesicj@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4352-6689>

niz logističkih prepreka da se ona realizuje na isti način kao u autonomnom prostoru blokade, čak ih smatrajući korektivom predstavničkih institucija. Buduće društvo se ne zamišlja kao replika plenumskog modela, ali on iscrtava smer željene društvene promene posredstvom ideala i vrednosti koje otelovljuje.

KLJUČNE REČI: *prefigurativna politika, plenum, direktna demokratija, studentski pokret 2024/2025, Srbija*

ABSTRACT: *In this paper, we investigate the prefigurative politics manifested within the student movement in Serbia 2024/25, with particular attention to how participants conceptualise the constituent elements and defining characteristics of this politics. The empirical findings are derived from an analysis of interviews conducted in March 2025 with active participants in the student movement from six universities and one vocational college. The structures of the alternative order, which was established under the blockade regime of individual faculties around plenums and specialised working groups, were discussed – first as the foundational mechanisms of direct-democratic organization and decision-making, as well as of the newly emerging community (micropolitics of the movement), and then as strongholds for broader mobilisation, politicisation, diffusion and proleptic projections of the future society (macropolitical dimension). The analysis showed that students acknowledge the intrinsic qualities of the plenum model, while simultaneously engaging in reflexive consideration of the innovative and prefigurative characteristics of practices developed within self-organised bodies. This reflexivity is accompanied by insights into the potentially erosive effects of actions that depart from the ideal-typical vision of horizontal democracy. At the macro-political level, students see the potential of citizens' assemblies to expand the organisation set up by plenums at universities. However, they also identify a range of logistical constraints that hinder its implementation in a manner analogous to that within the autonomous space of the blockade, even as they conceive of the model as a prospective corrective to representative institutions. The envisioned future society is not conceived as a replication of the plenary model; rather, the latter orients the trajectory of desired social transformation through its embodied ideals and values.*

KEYWORDS: *prefigurative politics, plenum, direct democracy, student movement 2024/25, Serbia*

Uvod: prefigurativna politika nekad, sad...

Delovanje studentskog pokreta u Srbiji 2024/2025. u javnosti nije predstavljeno ni prepoznato kao prefigurativno, iako je to zasigurno bilo, makar u određenim svojim segmentima. Predmet našeg rada nisu pak javne slike protesta već pogledi na nastajuće prefigurativne politike iznutra, pogledi onih koji su ih tokom blokada fakulteta i visokih škola i kroz plenumske aktivnosti artikulisali i živeli – samih studenata i studentkinja. Pridev „prefigurativno” je u teorijskim analizama bio korišćen za opisivanje posebnog modaliteta angažovanosti u

društvu i zajednici⁴ i pre nego što je Karl Bogs (Carl Boggs) ponudio danas daleko najpoznatije određenje prefigurativne politike s namerom da ukaže na suštinsku razliku anarhizma u odnosu na marksizam odveć sklon centralizmu, etatizmu i partijskom avangardizmu. Ovu je Bogs tešnje vezao uz anarhističku tradiciju, poistovetivši je s nastojanjem da se kroz društvene pokrete i protestne aktivnosti ožive i na delu pokažu oblici društvenih odnosa, načini odlučivanja, kultura i iskustva koji su viđeni kao ultimativni cilj kolektivne mobilizacije (Boggs, 1977).

Sam pojam prefiguracije je potekao iz anarhističke misli i tradicije, a potom je u teorijskim osvrtima korišćen kako bi se oslikale određene anarhističke, marksističke i sindikalističke doktrine i aktivističke strategije (v. Raekstad & Gradin, 2020)⁵, pojedine studentske i feminističke prakse u okviru američke Nove leveice (Boggs, 1977; Breines, 1982; Polletta, 2002), delovanje anti- i alterglobalizacijskih pokreta iz poslednje decenije prošlog i prve decenije 21. veka (Maeckelbergh, 2009, 2011, 2012, 2022), autonomističke mobilizacije u Južnoj Americi (Dinerstein, 2015), okupacije javnih prostora u drugoj deceniji 21. veka (Graeber, 2013; Kiersey & Vrasti, 2016; Flesher Fominaya, 2015; Van de Sande, 2013; Maeckelbergh, 2012, 2022; Sotirakopoulos & Sotiropoulos, 2013; Uncu, 2022), kao i razne savremene mikropolitike prefigurativne inicijative (Dixon, 2014; Milstein, 2020; Monticelli, 2022; Yates, 2015). U devetnaestovekovnom anarhizmu prefiguracija se – kao pojam i kao fenomen – uobličavala kroz odanost viziji uspostavljanja demokratskog i egalitarnog društva koje bi, jednom oslobođeno od državne kontrole i represije, zavelo režim slobodnih asocijacija ljudi, grupa i naroda, pri čemu je od posebne važnosti bilo da do promene dođe primenom sredstava i metoda borbe koji ne bi reprodukovali vladajuće norme i odnose (klasne, rodne i svake druge) dominacije. To je u isti mah podrazumevalo razvijanje modaliteta suživota, organizacione strukture, regulacije odnosa i odlučivanja koji reflektuju ideale komunitarizma, egalitarnosti, horizontalnosti, neautoritarne i često rotirajuće raspodele uloga, zadataka i odgovornosti, zbog čega ne čudi što su se mnogi tadašnji i kasniji prefigurativni projekti i pokreti u svom delovanju oslanjali na mehanizme neposredne demokratije. U tom pogledu su se plenumi i javne skupštine otvorene za sve zainteresovane (*general assemblies*) pokazali kao značajni instrumenti jačanja kolektivnih direktno-demokratskih kapaciteta.

Od svih savremenih oblika prefigurativne politike, pokreti koji su bili deo talasa pobune u drugoj deceniji 21. veka su najzaslužniji za afirmaciju javnih skupština i plenuma, koji su u raznim pratećim proklamacijama proglašavani njihovim glavnim političkim telima (v. Sitrin & Azzellini, 2014; Van de Sande, 2023). Okupirani gradski trgovi (Tahrir u Kairu, Puerta del Sol u Madridu, Plasa de Katalunja u Barseloni, Sintagma u Atini, trgovi u više desetina francuskih gradova za vreme pobune Noć na nogama) i parkovi (Zukoti u Njujorku,

4 Prefiguracija se, kao koncept, sreće još krajem 1960-ih. Andre Gorc (André Gorz) ju je recimo vezao uz ulogu revolucionarne avangarde, to jest partije, koja sopstvenom organizacijom i praksom „prefigurira“ buduću proletersku državu (više u: Raekstad & Gradin, 2020; Van de Sande, 2023).

5 Primeri se vezuju za utopijski socijalizam, federalističke sekcije unutar Prve internacionale, demokratiju veća, radničke savete i dr.

Gezi u Istanbulu) pretvarani su u životni prostor funkcionalnih alternativnih zajednica, u kojima su svakodnevne aktivnosti organizovane kroz podelu rada, i prostora, između različitih radnih timova, dok su se ključne odluke donosile na zasjedanjima javnih skupština. Te skupštine su predstavljale institucionalnu formu prefigurativne demokratije i kao takve bile: inkluzivne, otvorene za ljude različitih životnih putanja, iskustava i pogleda; neprijateljske prema svakom vidu hijerarhije i liderstva; pretvorene u jedinstvena mesta susreta, direktne komunikacije, verbalne i neverbalne (odvijala se putem dogovorene gestikulacije) i deliberacije; dok su među učesnicima shvaćene i prihvaćene kao simbolički izraz narodne volje (Van de Sande, 2023: 75). Skupštinska zasjedanja su oličavala „fundamentalnu praksu pokreta“, koja je demonstrirala njihovu konstituantnu moć i namesto isprazne predstavničke demokratije uvela nove oblike participacije, razvijane u interakciji i „transindividualnoj cirkulaciji afekata“ (Lorey, 2014: 52). Po okončanju nekoliko većih protestnih pokreta – 15-M, Okupiraj, kamp u parku Gezi, Noć na nogama – neposredno učešće u odlučivanju putem javnih skupština održalo se kroz direktne akcije i difuzne participativne mreže susedske solidarnosti, od kojih su neke proizvele i svoje liste za lokalne izbore.

... i na domaći način

Protestima koje su nedugo nakon pada nadstrešnice na Železničkoj stanici u Novom Sadu 1. novembra 2024. godine i pogibije petnaest lica te teškog ozleđivanja dve osobe, od kojih je jedna kasnije podlegla povredama, pokrenuli građani i građanke Srbije isprovocirani izostankom odgovarajuće reakcije nadležnih organa, krajem godine su se pridružili studenti i studentkinje gotovo svih fakulteta i nekoliko visokih škola u Srbiji. Njihove aktivnosti inicijalno su bile usmerene na komemorativne javne skupove, ali su učestali incidenti proizveli odluku o blokadi visokoškolskih ustanova i njenoj plenumskoj organizaciji. Prvi plenum su održali studenti i studentkinje Fakulteta dramskih umetnosti, 25. novembra 2024, dva dana nakon što su njihove kolegice i kolege fizički napadnute na ulici, u neposrednoj blizini fakulteta, tokom odavanja pošte stradalima u padu nadstrešnice. Tom prilikom je donesena odluka o blokadi ovog fakulteta. Četiri dana kasnije sazvan je plenum studenata u zgradi Rektorata Univerziteta u Beogradu na kojem su formulisani inicijalni zahtevi,⁶ da bi ubrzo plenumima pripala centralna funkcija u pokretanju i regulaciji blokada na visokoobrazovnim institucijama širom zemlje. Plenumi pojedinačnih fakulteta i visokih škola većinski su bili direktno-demokratski koncipirani i usmereni na pitanja unutrašnje organizacije, komunikacije i saradnje s drugim visokoškolskim ustanovama, kao i šire društvene mobilizacije (više u: Marković, 2025).⁷

6 Saopšteni zahtevi su ubrzo dodatno konkretizovani i u tom obliku prihvaćeni kao zvanični zahtevi pokreta u nastajanju; dostupni na: <https://blokada.org/zahtevi/> (pristupljeno 3. 7. 2026). Lista zahteva je u daljem toku protesta i blokada više puta dopunjavana, u skladu sa situacijom, dok su pojedini univerziteti istakli i svoje posebne zahteve. Više u: Pešić i Birešev, 2025.

7 U ovom radu se bavimo samo funkcionisanjem organizacionih jedinica – plenumom i radnim grupama – pojedinačnih fakulteta i visokih škola, ali sistem odlučivanja na nivou

Treba podsetiti da to nije bilo prvo iskustvo s ovim vidom organizovanja u našem akademskom prostoru. Naime, tokom blokada Filozofskog fakulteta u Beogradu 2006. i 2014. godine glavnu reč je vodio zbor studenata, dok je u blokadi 2011. tu ulogu preuzeo plenum (više u: Pešić i Birešev, 2025). Takođe, *Blokadna kuharica* (2009), sačinjena za potrebe okupacije Filozofskog fakulteta u Zagrebu u proleće 2009, poslužila je kao uzor i praktično uputstvo za direktno-demokratsko uređenje ovdašnjih blokada. Na osnovu toga, domaći studentski pokret je razvio složenu organizacionu strukturu čiju su kičmu činili lokalni plenumi, kao organi samostalnog odlučivanja na svakom fakultetu i visokim školama u blokadi, dok su im potporu pružale razne radne grupe, svaka s manje ili više ograničenim mandatom u unutrašnjoj podeli rada. Ove grupacije su bile specijalizovane za određenu vrstu zadataka na nivou fakulteta ili visoke škole, odnosno univerziteta (ukoliko su delovale u formi krovnih radnih grupa), a njihova uloga se sastojala od razmatranja konkretnih pitanja i sastavljanja predloga, koji su u vidu izveštaja predstavljani u sklopu dnevnog reda plenuma.⁸ Prefigurativna demokratija u pokretu očitovala se, na implicitan način, u principijelnosti i doslednosti s kojima se u praksi gradio i unapređivao model plenumskog odlučivanja, dok je deklarativno zaživela kroz promociju ideja samoorganizovanja i neliderskog strukturisanja,⁹ a potom i kroz zvaničan poziv studenata u blokadi od 9. marta 2025, upućen ostatku društva pod nazivom „Pismo narodu Srbije”.¹⁰ U njemu se građani i drugi sektori društva podstiču na samostalno organizovanje po obrascu neposredne demokratije, a u formi zakonom predviđenih zborova,¹¹ čime je studentski pokret stupio na teren „otvorene prefiguracije” (Assara & Kallis, 2023).

univerzitetskih centara je takođe pretpostavljao postojanje različitih tela čija je uloga bila da posreduju odluke lokalnih plenuma (mega-plenum, Veliki sastanak delegata i dr.). Više u: Marković, 2025; Pešić i Birešev, 2025.

- 8 Radne grupe po fakultetima su, recimo, „pokrivale” pitanja medijskih saopštenja i nastupa, bezbednosti, logistike, finansiranja/donacija, slobodnih aktivnosti, strategije, normativnih poslova, komunikacije s upravom, s drugim fakultetima itd. Nisu svi fakulteti imali potpuno iste grupacije, a s vremenom su negde nastajale i nove. Na pojedinim fakultetima su obrazovane fakultetske krovne radne grupe koje su okupljale sve postojeće grupe datog fakulteta, dok su ponegde i na nivou univerziteta delovale krovne radne grupe sačinjene od specijalizovanih grupa datog univerziteta ili, pak, radionice, takođe namenjene razmatranju opštijih pitanja i aktivnosti unutar univerzitetskog centra (vidi npr. Cvetković i Knežević, 2025; Mitić, 2024).
- 9 Primer za to bi bila istaknuta objava studenata u blokadi visokoškolskih ustanova Univerziteta u Beogradu na mreži X, od 31. 12. 2024, koja glasi: „Nemamo pojedince koji stoje iznad zajednice. Nismo sledbenici kulta ličnosti. Naše delovanje je kolektivno, promišljeno i odgovorno. Na ulici smo zbog ideje, a ne zbog lične koristi. Ovo nije ni mesto, ni vreme za isticanje pojedinaca, već za zajedništvo i solidarnost”. Osim toga, njihov profil na instagramu vodi se na „Samoorganizovanu grupu studenata – Blokada”.
- 10 <https://blokade.org/sr-lat/vesti/pismo-narodu-srbije/>
- 11 Prema važećem Zakonu o lokalnoj samoupravi, čiji su članovi 67 i 69 navedeni u pomenutom pozivu, zborovi su jedan od oblika neposrednog učešća građana u ostvarivanju lokalne samouprave, čije je sazivanje regulisano statutom i odlukama skupštine opštine. Zborovi koji su formirani nakon poziva studenata, uglavnom su nastajali na teritoriji određene opštine i podrazumevali manje-više redovna okupljanja na odabranim javnim površinama.

Na osnovu rečenog da se zaključiti da je prefigurativna politika bila zastupljena u studentskom pokretu 2024/2025. kroz uređivanje života u okviru blokade i širem aktivizmu, ali se postavlja pitanje kako su je sami/e studenti/kinje doživeli/e i je li ona uopšte bila uključena u njihove projekcije društva budućnosti.¹² Naš cilj je da pružimo odgovor na pomenute dileme. U tu svrhu smo analizirali građu dobijenu intervjuima sa aktivnim učesnicima/ama pokreta, koje je u sklopu projekta „Talas studentskog bunta u Srbiji: blokade 2024/2025” realizovao tim istraživača i istraživačica Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.¹³

Teorijska osnova za proučavanje prefigurativnosti pokreta

U radu ćemo poći od šire definicije prefigurativne politike i pod njome podrazumevati svesnu i nameravanu realizaciju zamišljenih alternativnih i utopijskih društvenih odnosa u sadašnjosti kroz konfrontirajuće orijentisane društvene pokrete i protestne aktivnosti, odnosno naporedo s njima (Yates, 2015: 1).¹⁴ Opredeljujemo se za pristup kojim se mire dva različita – ne nužno i oprečna – pogleda na prefigurativnu politiku: jednog koje je pre svega tretira kao projekat stvaranja alternativnog sveta i novog tipa zajedništva unutar datog poretka (oštro konturisanih prema utopiji koja figurira kao ultimativni cilj ili na osnovu manje jasne anticipacije), i drugog po kojem je ona više način na koji se protest organizuje i realizuje, to jest gde je prefiguracija shvaćena kao ključna poluga mobilizacije kojom se iskazuje protivljenje postojećem društvenom i političkom sistemu, ali vodeći računa o tome da su sredstva koja se primenjuju u borbi i vizija poželjnog društva u većoj ili manjoj meri koherentno povezani (v. Yates, 2015). Dok u prvom pristupu prefiguracija pretpostavlja svojevrtni „egzodus” (Hardt & Negri, 2009), izolaciju u odnosu na vladajući sistem, u drugom se alternativni projekat izgrađuje u frontalnom suprotstavljanju poretku i zadobijanju šire društvene podrške, ali obavezno na način koji podrazumeva da se u svim aktivnostima poduzetim u tom smeru održava homologija, odnosno međusobna, ne obavezno apsolutna, usklađenost sredstava i ciljeva.¹⁵ Na tragu potonjeg, a imajući u vidu masovne okupacije javnih prostora iz prethodne

12 Iako su blokade visokoobrazovnih institucija kao inicijalni oblik mobilizacije započele krajem 2024. godine i trajale do leta/jeseni 2025, pokret i plenumska organizacija nastavljaju da funkcionišu i u trenutku pisanja ovog rada (početak 2026. godine).

13 Projekt je realizovan uz odobrenje Komisije za ocenu etičnosti istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a svaki/a ispitanik/ca je potpisivanjem Izjave o informisanom pristanku na učešće u intervjuu potvrdio/la da svesno i dobrovoljno učestvuje u istraživanju i saglasio/la se s uslovima korišćenja njime prikupljenih podataka.

14 U koncepciji prefigurativne politike kao „promišljene eksperimentalne implementacije poželjnih budućih društvenih odnosa i praksi sada i ovde” (Raekstad & Gradin, 2020: 10, kurziv u orig.) slično je istaknut momenat intencionalnosti.

15 Mirenjem te dve perspektive izbegava se ograničavajuće svođenje prefiguracije na sredstvo–cilj ekvivalenciju. Naime, na taj način šira strukturna promena ne mora u potpunosti

decenije, Van de Sande definiše prefiguraciju „ne nužno kao proces postepene izgradnje novog društva u okvirima starog, već pre kao eksperimentalni pokušaj promene političke forme” (Van de Sande, 2023: 20).

Pojam koji povezuje dva gledišta, i ujedno upućuje na važnu dimenziju prefiguracije, jeste prolepsa, u značenju anticipacije budućeg društva i delovanja saobraznog njemu. U takvoj perspektivi politički karakter prefiguracije izrasta iz pretenzije da od avanturizma manjinskog dela populacije i sinegdoške inkarnacije te zametka drugačijeg sveta, postane nova društvena norma. Pomenuta difuzija novih obrazaca suživota i političkog delovanja u određenom društvu, koja pretpostavlja komunikaciju sa okruženjem – putem tribina, javnih akcija, protesta itd., jedna je od ključnih komponenti prefiguracije, a Jejts (Luke Yates) joj pridodaje četiri druga, uzajamno nadopunjujuća procesa: eksperimentisanje, u svakodnevnom praksama i u političkoj mobilizaciji; idejno, ideološko i etičko profilisanje koje se odvija posredstvom kulturne i simboličke produkcije (bilteni, slogani, transparenti i dr.); ustanovljavanje kolektivnih normi i pravila ponašanja, na temelju prakse i prethodnog interpretativnog rada; i projektovanje novih vrednosti, normi i simbolizma u materijalnu stvarnost, to jest (re)organizaciju prostora (Yates, 2015: 13–15).

Istraživanje prefigurativnih politika društvenih pokreta suočava se s nekoliko izazova. Najpre, nije uvek lako pronaći vezu između ekspresivne prefiguracije (performativne komponente koja se vezuje za implementaciju inovativnih modela organizacije i regulacije odnosa u grupi ili kolektivu – u skladu s načelima participativne demokratije, jednakosti, inkluzivnosti, samoorganizovanja, horizontalizma, kooperativizma i sl.) i strateškog delovanja pokreta (ostvarivanja kratkoročnih ciljeva i društvenog uticaja). Tako na primer Mekelberg (Maeckelbergh, 2009, 2011, 2012) ne uspeva da uoči ovu vezu kod alterglobalističkog pokreta iz devedesetih. Potom, treba biti svestan toga da stanovište po kojem je eksperimentisanje suštinska odlika prefigurativne politike implicira da pokret u kretanju ka cilju može lutati te se predomišljati u vezi sa svojim krajnjim odredištem. Stoga treba dopustiti da se delovanje pokreta shvati i kao „otvoreni proces učenja tokom kojeg se ciljevi mogu menjati” (Reinecke, 2018: 1302), što je pristup kojem ćemo se i mi prikloniti. I poslednje, iako se pokret u celosti ili u pojedinim svojim delovima može izgrađivati kroz prefiguraciju, to ne znači nužno da i sami učesnici podržavaju takvo načelno i praktično opredeljenje. U tom smislu, studentski pokret u Srbiji 2024/2025. nije tipičan prefigurativan poduhvat. U dosadašnjem toku je pokazao izrazite mobilizacijske i adaptivne kapacitete, bio dosledno usmeren ka spolja koliko i ka unutra, pritom eksperimentalan, otvoren i fleksibilan po pitanju sredstava i ciljeva. Nas će u ovom radu, međutim, prvenstveno zanimati to kako prefigurativna politika pokreta i funkcionisanje njegovih nosećih kolektivnih tela izgledaju iz vizure učesnika i učesnica studentskog pokreta.

odgovarati ličnoj ili užegrupnoj transformaciji ostvarenoj u prefigurativnom projektu, već se dopušta izvestan stepen slobode kad je reč o politizaciji i njenom krajnjem ishodu.

Metodološke napomene

Empirijska građa na kojoj počiva analiza proistekla je iz šireg istraživačkog projekta „Talas studentskog bunta u Srbiji: blokade 2024/2025”, koji je realizovao tim istraživača/ica Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Ovo četvoromesečno istraživanje (decembar 2024 – mart 2025) imalo je nekoliko istraživačkih faza, tokom kojih su korišćene različite metode prikupljanja iskustvene evidencije,¹⁶ ali u ovom radu fokus je usmeren isključivo na analizu intervjua. Imajući na umu da „uslove razgovora treba uvek posmatrati u sklopu opštijih društvenih prilika u kojima se ispitivanje izvodi jer ove utiču na sve neposredne činioce od kojih zavisi njen uspeh, a naročito na neposrednu društvenu situaciju koja se stvara za vreme pojedinačnih razgovora” (Milić, 1996: 417), važno je reći da su razgovori sa ispitanicima/ama vođeni u martu 2025. godine, u periodu kulminacije delovanja studentskog pokreta. Ova opšta društvena situacija omogućila je prikupljanje iskustvene evidencije u trenutku intenzivne kolektivne mobilizacije, a ne kroz naknadne retrospektivne rekonstrukcije iskustva.

Ukupno je realizovano 19 intervjua s 24 ispitanika/ce (14 studenata i 10 studentkinja), a pojedini razgovori su vođeni u grupnom formatu. Ispitanici/ce su dolazili/e iz šest univerzitetskih centara u Srbiji (Univerzitet umetnosti u Beogradu, Univerziteti u Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu i Državni univerzitet u Novom Pazaru) i s jedne visoke škole strukovnih studija. Razgovori su u proseku trajali oko devedeset minuta, a osnovu razgovora činio je polustrukturisani vodič za intervjua. Imajući u vidu da se „u okviru iste studije mogu koristiti i različite vrste uzoraka, odnosno njihove kombinacije, da bi se predmet proučavanja što potpunije analizirao” (Manić, 2017: 161), korišćena je kombinacija namernog i uzorka snežne grudve. Regrutacija ispitanika/ca je sprovedena kroz više istraživačkih faza i kanala: od iskazanog interesovanja prilikom prethodnog anketiranja na plenumima, preko terenskog obilaska sa ciljem dokumentovanja studentskih parola, do daljeg širenja mreže kontakata kroz preporuke samih ispitanika/ca. Takav način regrutacije omogućio je obuhvatanje raznolikih pozicija unutar pokreta, te smanjenje pristrasnosti i zavisnosti od jedne mreže kontakata.

Sledeći Jejtsa (Yates, 2015), analizu prikupljenih podataka smo podelili na dva dela: prvi, u kojem se ispituje mikropolitika studentskog pokreta, njegovo funkcionisanje kao alternativne zajednice, i drugi, posvećen njegovom makropolitikom delovanju, to jest nastojanju da se ostvari interakcija sa političkim procesima u širem smislu preko difuzije obrazaca studentskog aktivizma. U okviru mikropolitike dimenzije istraženi su pogledi studenata/tkinja na principe i prakse unutrašnje organizacije, koja je na svakoj od blokiranih visokoškolskih ustanova počivala na plenumu kao nosećem telu i različitim radnim grupama. Kada je reč o plenumu, u fokusu su bile odlike poput

16 Prva faza podrazumevala je kvantitativno (anketno) istraživanje, dok su druge dve faze obeležili kvalitativni istraživački pristupi (posmatranje, biografski metod, razgovori, prikupljanje građe za kasniju analizu studentskih parola i vizuelnu analizu).

egalitarnosti, horizontalnosti, inkluzivnosti, transparentnosti, participativnosti, deliberativnosti, smenjivosti na pozicijama i rotacije uloga te poštovanja pravila i procedura. U slučaju radnih grupa, pažnja je poklonjena pitanjima nadležnosti, autonomije, otvorenosti i odnosa između radnih grupa. Sa druge strane, makropolitika dimenzija osvetljava stavove o mogućnostima širenja plenumskog načina funkcionisanja i direktne demokratije van fakultetskog prostora, prevashodno kroz promišljanje o organizovanju građanskih zborova, o neposrednoj demokratiji na nivou društva u celini i proleptičkim projekcijama poželjnog društvenog ustrojstva. Budući da su nam u središtu istraživanja pogledi učesnika/ca blokada i unutrašnja dinamika glavnih tela pokreta, iz analize mikropolitčkih aspekata prefiguracije izostaće prikaz uokviravanja pokreta kroz ideacioni i simbolički rad¹⁷, njegove normativne izgradnje i organizacije prostora blokiranih fakulteta i visokih škola.

U skladu s takvom podelom, analitički okvir operacionalizovan je kroz skup tematskih pitanja koja su usmeravala intervju, a koja su bila prilagođena svakom od dva nivoa analize. Da bismo razmotrili da li su studenti i studentkinje imali svest o tome da se kroz blokadu i samoorganizovanje gradi praktična, pravednija i demokratskija alternativa postojećem sistemu,¹⁸ te da bismo osvetlili njihov odnos prema plenumu kao telu preko i oko kog se pretežno organizovao unutrašnji i spoljni život blokade, respondenti/kinje su odgovarali/e na sledeća pitanja: najpre, kakav je njihov načelan stav o modelu direktne demokratije kojem se u formi plenuma priklonio studentski pokret, uviđaju li njegove intrinzične kvalitete ili mu prilaze strateški, posmatrajući ga ponajpre kao instrument mobilizacije i odlučivanja; potom, uočavaju li nedostatke plenumske demokratije, doživljavaju li ih kao aberaciju u odnosu na kolektivne norme, vrednosti i kodove ponašanja na kojima počiva njihov demokratski eksperiment, a koje treba braniti i sačuvati, ili pak kao „sistemski” – i stoga neotklonjivi – defekt koji kompromituje celokupan model; koliko im je bitno da pokret ostvari ciljeve na dosledan način, ostajući veran svojim temeljnim načelima; i poslednje, kako gledaju na sveukupnu konstituciju blokadnog režima svog fakulteta ili visoke škole, a posebno na relacije između različitih kolektivnih tela i jedinica, te da li ona, prema njihovim uvidima, reflektuje načela direktne demokratije, egalitarizma, horizontalnosti i autonomije.

S druge strane, makropolitika dimenzija delovanja studentskog pokreta, to jest njegova okrenutost ka spolja, prvenstveno ka široj javnosti, operacionalizovana je putem pitanja o tome da li studenti isključivo vezuju pravac razvoja pokreta i funkcije plenumske demokratije za akademski mikrouniverzum – gde je u službi jačanja zajedništva, kolektivnog i pojedinačnog osnaživanja, efikasnosti

17 Detaljna analiza studentskih parola nastalih tokom blokada visokoobrazovnih institucija u Srbiji 2024/2025, kao oblika simboličke i političke komunikacije, data je u Zvijer, Marković i Radoman, 2025.

18 U autorskom tekstu koji je posvetio studentskim protestima u Srbiji, Boris Buden je, sasvim ispravno, studentski radikalizam prepoznao u suočenju vladajućeg sistema s vlastitom nedoslednošću i hipokrizijom. „Studenti, a potom i svi koji su pošli za njima”, piše Buden, „učinili su što nisu smjeli – uhvatili su liberalnu demokraciju za riječ, što im ona neće oprostiti” (Buden, 2025).

i ostvarivanja zadatih ciljeva – ili ovu vide kao prototip mogućnog, odnosno zamišljene nenasilne transformacije društva u skladu s demokratskom normom. Na kraju, zanimalo nas je da li se u njihovim odgovorima javljaju proleptične projekcije budućeg alternativnog društvenog uređenja, a koje se naslanjaju na strukture, prakse i etiku pokreta i nadilaze njegove proklamovane ciljeve.

Mikropolitika studentskog pokreta iz ugla studenata/tkinja

Alternativni poredak koji je uspostavljen u blokadnom režimu pojedinačnih fakulteta i visokih škola počivao je na plenumu i različitim specijalizovanim radnim grupama. Oko ove organizacione strukture se, u nekoliko meseci, razvio novi život zajednice, s raznim pratećim aktivnostima. Analiza koja sledi posvećena je pomenutim telima, tome šta ona predstavljaju za učesnike/ce blokada i kako je njihovo funkcionisanje sagledavano i procenjivano iznutra.

Šta je njima plenum

Načelan stav studenata/tkinja o plenumu kao središnjem telu studentskog pokreta otkriva različitu pozadinu tog stava. Najpre, kod većeg dela ispitanika/ca on počiva na uviđanju intrinzičnih kvaliteta plenumskog modela, pri čemu je ovaj najčešće prikazan kao otelovljenje direktne demokratije: „(...) mislim da je to baš onako demokratija u svom najčistijem obliku. Da se zaista svako pita, i da mora na sastancima nešto da prođe, pa na lokalnim plenumima, pa na velikim plenumima, na velikom sastanku delegata, to jest. Dakle, svaka odluka prođe mnogo puta kroz neku diskusiju i mnogo glava oko nje razmišlja i onda smo sigurni da je ta odluka prava” (I24).¹⁹

Pojedini/e sagovornici/e pak formiraju stav o plenumu na osnovu određene slike društvenih i političkih prilika. Plenum se tako, s jedne strane, doživljava kao suprotnost i instrument suprotstavljanja oligarhijskim tendencijama i autokratskoj normi koje vladaju u društvu Srbije, pa se on pokazuje kao „idealno rešenje za problem koji je nastao pre blokada, a to je da se jedna osoba pita, to jest da se manjina pita” (I1). S druge strane, plenum se posmatra kao odraz opštijih društvenih trendova i osobenog generacijskog „mentaliteta”. Student I2 objašnjava koji su to činioci oblikovali ovu buntovnu generaciju, učinivši je prijemčivom za organizacionu formu poput plenumske i otvorenom za kolektivno oprobavanje različitih modela angažovanja u političkoj i svakoj drugoj zajednici: „(...) mi smo deca atomizovanog društva, deca interneta, deca virtuelnih identiteta koji nemaju nikakvu supstancu, deca relativizma, deca u kojima je zapravo inverzija jedina verzija, u kojima je sve relativno, u kojima je uređeni haos osnova postojanja. I prvi put se dešava da mi budemo u jednom telu u kojem je uređen haos – jer to je neposredna demokratija – uređen haos, i u kom zapravo mi krećemo da se družimo. Mi krećemo da govorimo jedni s drugima, poznamo jedni druge.”

19 Zbog očuvanja anonimnosti učesnika/ca u istraživanju, umesto imena su korišćene šifre ispitanika/ca.

Potenciranje zajedništva, prisutno i u prethodnom iskazu, praćeno je idejom da se učešćem u radu plenuma i radnih grupa daje doprinos kreiranju alternativnog mikrouniverzuma i zajedničkom dobru: „(...) po meni [je] prednost što zaista bilo ko može da dođe, da se uključi, da se njegov glas čuje, da nekako se oseti pozvanim u život svoje zajednice (...) iako mi svi imamo naravno te lične motive i dalje mi je nekako važno da sad ja ne radim ovo toliko zbog sebe nego zbog cele zajednice. I nije mi važno sad nešto da se moje ime istakne nego samo da doprinesem pokretu kao i svi” (I14).

Na kraju, za razliku od studenata/tkinja koji/e su više isticali/e ekspresivne aspekte alternativnog sveta nastalog u okviru blokade, ima i onih za koje je strateški rezon u prvom planu, pa se i model neposredno demokratskog odlučivanja primenjen na plenumu pre svega procenjuje na osnovu uspeha u komunikaciji sa širim okruženjem i ostvarenog društvenog uticaja: „(...) studenti kada se stavi više glava, kada svi daju neko svoje mišljenje, neke predloge, neka dešavanja, stvori se to neko mišljenje sa kojim se svi slože. Napravi se mišljenje sa kojim se svi slože i mi često, pogotovo u [grad]²⁰, od naših sugrađana dobijamo pohvale – kako ste ovo pametno radili, kako ovo pametno radite, kako ste lepo ovo retorički odradili, kako ste lepo ovo medijski propratili, takve neke stvari. I, bukvalno, stvarno pratimo šta se dešava i pratimo neke potrebe koje treba da se iskažu” (I9).

Nema sumnje da, generalno, studenti/kinje pozitivno vrednuju plenum kao telo odlučivanja i organizovanja, bilo da u njemu vide uporište kreiranja drugačijeg sveta u malom, konstrukcije identiteta i vlastitog kolektivnog osnaživanja ili im je on trenutno najbolji instrument za ostvarivanje proklamovanih ciljeva pokreta. Neposredna uključenost u aktivnosti plenuma, kao i njegovo posmatranje izbliza, međutim, donosi produbljenje uvide i iznijansirana mišljenja, koja ćemo predstaviti u narednom odeljku.

Rad plenuma i unutrašnja dinamika

Iskustva naših ispitanika/ca povezana s plenumom i pratećim telima studentskog samoorganizovanja uglavnom su oblikovana neposrednim učešćem u njihovom radu. Ocene o načinu funkcionisanja i direktno-demokratskom karakteru plenuma, studenti i studentkinje su ponekad zasnivali na poređenju sa drugim institucijama studentskog organizovanja, utemeljenim na predstavničkoj demokratiji (poput parlamenta); u drugim slučajevima, takva poređenja su izostajala. Bez obzira na to, prepoznavali su izvesne prefigurativne aspekte studentskog samoorganizovanja, iako nisu koristili ovu pojamovnu odrednicu. U svojim odgovorima, oni su se i refleksivno i kritički osvrtni na procese odlučivanja i deliberativne prakse u okviru plenuma i drugih studentskih tela, potom na (ne)postojanje jasnih procedura i njihove formalizacije u vidu pravilnika, na transparentnost i efikasnost u radu, ali i na opasnosti instrumentalizacije plenuma od strane različitih aktera (političkih aktivista/kinja ili studenata/kinja sa partikularističkim agendama), grupisanja i formiranja klika, izrastanja liderskih struktura ili oligarhizacije odlučivanja u samoorganizovanim telima.

20 Uklonjeno u postupku anonimizacije podataka.

Kada je reč o procesu donošenja odluka na plenumima, ispitanici/e prepoznaju direktno-demokratski karakter plenumskog organizovanja, zapažajući nekoliko važnih karakteristika.

Pre svega, ukazuju na inkluzivnost i participativni karakter plenuma kao novouspostavljene norme, koja za razliku od predstavničkih studentskih tela, omogućava svim zainteresovanim studentima/kinjama da se uključe u diskusiju, procese odlučivanja ili angažman u drugim studentskim telima, učestvujući ujedno u stvaranju alternativne zajednice: „(...) plenumi dozvoljavaju svim studentima da prisustvuju (...) nećemo zabraniti nekom studentu da prisustvuje, osim ako napravi veći problem, samo zato što je on neke političke orijentacije” (I1); „Nekako, svako ko se istakao na plenumu i pokazao želju da na većem nivou bude uključen u organizaciju, njemu je bio potpuno otvoren put da dođe do pozicije člana radne grupe, koordinatora neke radne grupe, predstavnika na nivou univerziteta (...)” (I7); „A osnovna, ono, premisa i pretpostavka koja mora da stoji da bi plenumski sistem funkcionisao je da ko god ima indeks i upisan je u ovu godinu može da dođe i njegov glas je jednak na plenumu” (I4). Potom, studenti/kinje bez sumnje prepoznaju egalitarnost: („/.../ jer svako treba da bude saslušan, svačiji predlog treba da se razmatra, /.../ ali da je to najbolji način za postizanje neke ultimativne demokratije, /.../ jer je to prosto prostor gde su svi jednaki, svako ima pravo na ideju, svačija ideja može da se razmotri i prostom većinom se usvaja ili ne usvaja” /I8/; „Pa, dobra stvar je što svačiji glas jednako vredi” /I13/), horizontalizam („/.../ insistiramo na tome da nemamo vođe i da svi kolektivno delamo jer onda to drži sve nas da budemo jednaki i da svi možemo da učestvujemo” /I14/), smenjivost i rotaciju („/.../ ali poenta [je] u tom principu smenjivosti i mi smo baš napravili ta pravila da se, onako, pokaže da postoji veliki broj ljudi koji može da ima te neke uloge predstavljanja, da ima značaj u donošenju odluka, /.../ da nije to jedna osoba koja je nezamenljiva” /I20/), kao pozitivne tekovine plenumskog organizovanja i odlučivanja koje otežavaju stvaranje liderskih struktura. U tom smislu, studentkinja I20 konstatuje: „Pa mislim da je baš to kvalitet plenuma, što kontrolišete te ljude. Ako se vidi da neko sad pokušava nešto da forsira, iz svojih nekih ličnih ubeđenja, ambicija, šta god, mislim da je to dobro što ima toliko ljudi na plenumu, da može da se javi neko i kaže, e, pa, kao, ono, nemoj baš da guraš sad to, nije to, hajde da se složimo da razgovaramo o tome.”

Uprkos tome što ukazuju na činjenicu da plenumsko odlučivanje može da bude dugotrajan proces, uočavaju važnost deliberativnih praksi, razmatranja višestrukih perspektiva i informisanog donošenja odluka. Pored toga što ističu značaj diskusije za donošenje optimalnih odluka („Tako da mislim da je to najveća prednost plenuma što će se uvek mnogo ljudi udružiti da se donese ono što je najbolje u tom trenutku” /I24/), ukazuju i na nužnost prilagođavanja promenjenim okolnostima i novim informacijama („/.../ dosta se menja situacija oko nas i mislim da mi moramo da budemo prilagodljivi u tom smislu /.../ nije obavezno glasanje o svakoj temi, ukoliko se osećamo da ne znamo dovoljno o njoj, možemo biti uzdržani, /.../ ali se stvarno trudimo, /.../ kroz neograničavanje diskusije da podstaknemo da dođemo do što boljeg rešenja” /I20/; „To je isto

ta promenljivost odluka, /.../ mi možemo da menjamo svoje stavove i možemo jednostavno da imamo neke nove informacije i možemo da kažemo ok, s ovim se više ne slažemo i da promenimo. /.../ Mislim da taj neki kolektiv koji se stvara, da je [to] jedna od najvećih stvari koju smo mi dobili, da pričamo jedni sa drugima i da razgovaramo /.../” (I6/). Drugim rečima, iskazi studenata/tkinja ukazuju na prakse radikalne otvorenosti demokratije, na stalno preispitivanje postojećih pravila, ali i sopstvenih odluka, kroz suočavanje mnoštva različitih perspektiva ili informacija koje upućuju na promenjene okolnosti u kojima se odluke moraju ponovo razmatrati (up. Van de Sande, 2023: 41).

S druge strane, ispitanici/e naglašavaju važnost transparentnosti u procesu odlučivanja, upravo usled činjenice da plenumske odluke mogu da budu predmet javnih debata i kritika u okruženju koje je opterećeno disonantnim stavovima: „Da, može da se desi da većina odluči za nešto što se meni ne sviđa. Što se ne sviđa recimo grupi od dvadeset studenta, a grupa od pedeset se usprotivi tome. Tako da jedino u tom pogledu, ali to je sve transparentno, to se sve zna. Glasanje je uvek javno. (...)” (I5); „Svako ima pravo da iskaže svoje mišljenje. I ako je u tom trenutku to prava stvar da se uradi, većina će da izglasa i to će da se desi. Tako da plenum uopšte nema mana jer je sve transparentno i sve izglasava većina” (I11).

Osim toga, ukazuju i na teškoće sa kojima su se suočavali u definisanju jasnih pravila i procedura rada samoorganizovanih tela, to jest njihovog pretakanja u formalizovane pravilnike. Upravo se u ovom segmentu njihovog svedočenja najjasnije vidi u kojoj meri je uspostavljanje i konsolidovanje studentskih tela bilo dinamično i podrazumevalo kolektivno učenje, ali i potrebu za eksperimentisanjem: „Jeste jedan proces koji i dalje traje i mislim, to je sad malo ta opterećujuća birokratizacija koja nam delom jeste potrebna da bismo mi opet znali šta kako radimo, ali delom nam otežava dok mi ispratimo sve te procedure i šta ćemo i kako da donesemo i ko će da piše koja pravila i kako će ona [da] se poštuju ili neće i ko će da bude odgovoran ako se ona ne poštuju. Jeste teško, ali (...) trebalo nam je vremena da se mi ‘ispraksamo’, (...) bilo je bitno samo da ne odustanemo od toga, da ne kažemo: ‘E ljudi, nećemo ništa, nećemo nikakva pravila niti bilo šta, nego ‘ajde svako po svome’, ali zato smo postavili ta pravila (...) i omogućili sebi da možemo da trajemo (...)” (I6).

Na ovom mestu valja istaći i to da su ispitanici/e bili/e svesni/e brojnih teškoća plenskog organizovanja. Ova kritička dimenzija ponekad se ispoljavala kroz stav o sistemski ugrađenim manama plenskog odlučivanja, dok se, u nešto drugačijim interpretacijama, pažnja skretala na to da je reč o privremenim, otklonjivim defektima koji ne ugrožavaju celokupan sistem i njegov direktno-demokratski karakter. U kritičkim osvrtima na plensko odlučivanje prepoznaje se nekoliko karakteristika koje neretko predstavljaju „drugu stranu medalje” pozitivnih praksi koje su studenti/kinje izdvajali/e (pritom, treba reći da konteksti na različitim fakultetima i visokim školama nisu bili istovetni, te da ni ove kritičke primedbe ne treba univerzalizovati).

Deliberativni karakter plenskog odlučivanja, njegova inkluzivnost i načelan princip koji podrazumeva da svaki glas treba da se čuje, za posledicu su imali dugotrajne, temeljne, ponekad i zamorne diskusije. Drugim rečima,

studenti/kinje su identifikovali/e manjak efikasnosti, koji je u nekim iskazima predstavljen kao inherentna karakteristika plenumske demokratije, dok se u drugim ukazivalo na to da je reč o efektu nedovoljno dobrih pravila ili izbegavanja da se pravila institucionalizuju kroz pravilnike: „Ja mislim da postoji jedna mana plenuma, a to je možda ako se ne postave dovoljno dobra i optimalna pravila, može da dođe do previše birokratije gde se raspravlja o nekim stvarima koje su manje bitne (...). A ne da sad svako, baš svako, može da ima reč na tim sastancima radnih grupa ili na nekim manjim plenumima, (...) da svako sad ima predlog, i ako imamo sad sto ljudi na plenumu, sto predloga, niko se ne slaže ni sa kim, to je stvarno previše raspravljanja u jednom danu. (...) Možda ćemo postići najbolje rešenje, ali ne na najefikasniji način” (I10); „(...) ima previše tema i često ljudi ne mogu da nađu zajednički jezik ukoliko ima mnogo ljudi koji se javljaju da kažu svoje mišljenje, (...) mislim da bi pravila i manje tački dnevnog reda najverovatnije rešilo taj problem” (I3).

Potom, prepoznavali su i da kolektivno odlučivanje i deliberacija ponekad proizvode manjak autonomije aktera ili tela kojima su delegirani zadaci, gde se, ponovo, kao posledica uočava deficit efikasnosti: „Međutim, jako je teško ispratiti more tih informacija, tako da jednostavno najveći problem, čini mi se, kod naše organizacije je to što se nikome ne daje autonomija za čak neke i banalne stvari i svi se bave svime (...)” (I3). Uz to, primećuju da percipirani manjak autonomije može biti posledica koncentracije moći na unutar-fakultetskom nivou, kao i da postoje varijacije među fakultetima: „Različite su autonomije radnih grupa. Nekima daju da rade sve što hoće, neki su u fazonu ne smete ništa da radite, a da nas ne pitate. (...) Kod nas, uglavnom, kao, ne mogu kažu da postoji neka (...) autonomija, nema. Ono, radna grupa smisli taj neki predlog, svaki dan podnosi izveštaj šta su oni radili i o čemu su pričali” (I6).

S druge strane, uočljiva je i suprotna tendencija – preterana autonomija radnih grupa („.../ mislim da mogu da se pretvore u ovo što se naš plenum pretvorio, odnosno u to da radne grupe daju svoje izveštaje i da imaju svoje autonomije i da ih niko ništa posebno ne pita, niti oni nas /.../” /I19/) i manjak transparentnosti u odlučivanju: „Plus, nikada nismo transparentni koliko bismo voleli jer to kao – ‘ali to nije dovoljno efikasno’ (...)” (I4).

Konačno, posledica ovih „dečjih bolesti” svakog kolektivnog organizovanja je grupisanje, koje ponekad može da ishodi u stvaranju klika, koalicija ili čak u oligarhizaciji procesa odlučivanja i formiranju neformalnih hijerarhijskih struktura. Nekad se ovo interpretira kao rezultat uspešnije organizacije, boljeg pristupa informacijama ili uključenosti u radne grupe („I to je od početka bio problem jer se pozivamo na direktnu demokratiju, a ne postoji neki pluralizam. /.../ Opozicija na plenumu čini mi se da ne postoji, zato što postoji ta jedna glasna organizovana manjina koja stekne poverenje velikog broja ljudi /.../ i sada, pošto se struktura zasniva na jedinstvu, jednostavno ljudi koji se ne slažu sa plenumom su odustali od učestvovanja na plenumu” /I3/; „Znači, oni [jedna grupa studenata/tkinja] stvarno u nekim slučajevima imaju apsolutno validne argumente, ili makar delimično validne argumente i sa tim je jako teško izboriti se. Pritom, to su ljudi koji su od početka bili jako glasni i jako prisutni i zbog

toga su određen kredibilitet pridobili. /.../ Ne mogu da kažem da postoji dosta ljudi koji im u pravom smislu te reči veruju, ali da su iz fazona /.../: 'Pa dobro, oni su pametni, ono, ako oni nešto misle, to je verovatno /.../, taj neki fazon' /I19/), a pokatkad i kao neminovan efekat različitih socio-psiholoških karakteristika i usađenih kulturnih dispozicija učesnika/ca ili njihovog iskustva: „Ali, i kao što primećujemo, i u plenumskoj postavci stvari, opet manjina uspeva da se istakne i da utiče na okolinu, odnosno na većinu i da sigurno samim tim utiče i na glasanje i na donošenje odluka (...) zato što će uvek prednost imati oni koji su sigurniji u sebe, koji su ekstrovertni, koji su slobodniji i komunikativniji. (...) I imaju neko iskustvo prethodno javnog govora. (...) I samo zato, pošto ne postoji drugi način da se mišljenje prenese, osim verbalno, neko kome možda nije prijatno da stane pred sto pedeset ljudi ili pred trideset ljudi, da govori, najčešće neće moći da iznese mišljenje. Tako da u tom smislu nije ravnopravno” (I4).

Radne grupe (i plenum)

Funkcionisanje radnih grupa na nivou pojedinačnih blokiranih visokoškolskih ustanova, takođe je oblikovalo predstavu studenata/tkinja o odlikama – kako prednostima tako i manama – uspostavljenog sistema odlučivanja, ali i novonastale zajednice. Posebno su zatvaranje radnih grupa te stvaranje neformalne hijerarhije među njima, u delu naših ispitanika/ca prepoznati kao pojave koje ugrožavaju direktno-demokratski poredak. Studentkinja I13 je, recimo, zapazila da radne grupe deluju „nekako zagrađeno i zato i ne dolaze novi ljudi”. Članica jedne od radnih grupa je ukazala na moguće razloge koji su doprineli tome da se njihova kompozicija ustali: „(...) par puta nedeljno uvek budu sastanci radnih grupa, puno ljudi u više radnih grupa i onda se stvarno svi zamaraju. Tako da bi bilo bolje da se rotiraju, ali slabo u poslednjih mesec dana i jače. Jer je sad već prošlo dosta vremena otkako je počela blokada i prosto su svi našli neki svoj kutak šta kome prija. I onda verovatno, ako se neko dosad nije učlanio u neku radnu grupu, neće sad, možda misle da je sad već i kasno ili da su previše već ostali uključeni, pa da ne bi da se gura” (I14).

Drugi problem koji su ispitanici/e uočili/e tiče se isticanja određenih radnih grupa i tendencije da se u njima koncentriše moć. Moglo se čuti da je na jednom od fakulteta Radna grupa za strategiju „Bog i batina, u pogledu radnih grupa. Možda čak i deli mesto s RGB-om, odnosno bezbednosti” (I19). Pojedini/e sagovornici/e pronalaze poreklo razmirica između radnih grupa u činjenici da od početka njihove nadležnosti nisu valjano razgraničene. Upravo to je primetila i studentkinja I6, dovodeći pomenuto u vezu i sa sastavom grupa: „uvek se tu raspravlja šta je čija nadležnost, ali ne znam, mnogi ljudi se prepliću u tim različitim grupama i onda su svesni nekako da su i sami negde odgovorni što ti neki problemi i dalje postoje.”

Kad je reč o ovlašćenjima radnih grupa i njihovoj ulozi u organizacionoj strukturi pojedinačnih visokoškolskih ustanova, retki su oni koji smatraju da im treba dati potpuno odrešene ruke, ali izvestan broj studenata/tkinja, posebno onih koji/e su imali/e samo pozitivna iskustava s relativno autonomnim radnim grupama na svojim fakultetima, odnosno visokim školama, načelno se zalažu

za to da im se dâ više slobode, posebno ukoliko je reč o grupama koje su po prirodi stvari često prinuđene da promptno reaguju. To, međutim, neretko ide uz napomenu da je neophodno ustanoviti mehanizme koji garantuju transparentnost i omogućavaju kontrolu njihovog rada. Tako student I23 predstavlja jedno od rešenja kojem se pribeglo na njegovom fakultetu: „(...) dali smo određene autonomije radnim grupama samim i onda oni koji imaju [YYY]²¹ grupe za radne grupe komuniciraju između sebe, oni imaju određenu autonomiju. U te radne grupe u bilo kom trenutku može da uđe bilo ko i koordinator se menja na dve nedelje. Znači tu je transparentnost poprilično velika i uvid u sve što se dešava veliki je, može lagano da se iščita gore sve šta se pisalo.”

Govoreći o radnim grupama na svojim fakultetima ili visokim školama, većina ispitanika/ca procenjuje mesto i funkciju ovih grupa spram unutrašnje logike projekta horizontalne demokratije koji izgrađuju, a u kojem je centralna pozicija data plenumu. Tako će studentkinja I4 reći: „I kao krovni sastanak, i tu se prođu sve teme koje su na plenumu, ti kao važni akteri, pod znacima navoda. (...) Tako je to i objašnjeno interno da kao da se prođe to sve da bi plenum trajao kraće, bio efikasniji. Mislim, što onda imamo plenum? Onda samo vi sastančite tokom noći i saopštite odluke i da ne zasedamo.” Videli smo takođe da ukoliko prihvataju veći stepen autonomije za radne grupe, naši/e sagovornici/e insistiraju na tome da treba obezbediti kontrolu i očuvati transparentnost njihovog rada. Ukazano je i na opasnosti koje proizvodi rivalitet među radnim grupama. Sve dosad rečeno ne znači da se doprinos postojećih radnih grupa kao takav umanjuje. Studenti/kinje prepoznaju i prihvataju radne grupe kao operativne timove u službi navedenog projekta koji revnosno ispunjavaju poverene im zadatke, ali jedan odmeren oprez u pogledu njihovog funkcionisanja svakako daje ton odgovorima.

Makropolitčki dometi prefiguracije: o zborovima i budućem društvu

S obzirom na to da prefigurativna politika može poprimiti oblik „otvorene prefiguracije” (Assara & Kallis, 2023), u ovom delu rada fokus pomeramo na to da li se plenumska demokratija posmatra isključivo kao funkcionalni mehanizam unutar fakultetskog (akadenskog) konteksta ili kao potencijalno prenosiv model političkog delovanja u širem društvenom okruženju. Analiza se usredsređuje na način na koji ispitanici promišljaju organizovanje građanskih zborova i mogućnost širenja neposredne demokratije na društvo u celini, uz poseban osvrt na to da li se u njihovim narativima pojavljuju proleptičke projekcije budućeg društva zasnovanog na prefigurativnim elementima pokreta.

Stavovi studenata/kinja o građanskim zborovima otkrivaju najčistiji izraz makropolitčke dimenzije širenja prefigurativne politike. Ipak, ova dimenzija nije homogeno artikulisana, već se kreće na skali između snažne afirmacije difuzije plenumske logike i refleksivnog ograničavanja njenog dometa. Dominantna

21 Društvena mreža.

interpretacija zborova među ispitanicima/ama odnosi se na razumevanje ovog oblika kolektivnog organizovanja i odlučivanja kao vida otvorene prefiguracije i difuzije plenumske prakse, kroz koji se principi neposredne demokratije prenose iz studentskog konteksta u šire društveno okruženje. Upravo su građanski zborovi viđeni kao način da se principi direktne demokratije „približe” građanima i normalizuju kao legitimna politička praksa. Prefiguracija se u tom smislu pre svega doživljava kao iskustvo i proces učenja te svojevrsan primer političke socijalizacije i učenja „po modelu”, a manje kao jasno definisana politička strategija ili eksplicitno formulisan politički model: „Mislim da ti zborovi definitivno vode ka mnogo boljoj demokratizaciji. I mislim da naše učešće u zborovima dosta doprinosi. Mislim da bi trebalo što češće studenti da budu prisutni tu, jer već četiri meseca imamo iskustvo sa takvim načinom organizovanja. Mnogo možemo da pomognemo da se stvari ubrzaju i da ne prave ljudi greške koje smo mi pravili u nekoj međusobnoj komunikaciji i organizovanju. I mislim da su naši plenumi pokazali da je to vrlo produktivan način rada, da može mnogo toga da se uradi i postigne, a da opet veliki broj ljudi bude zadovoljan. Tako da mislim da kroz zborove ljudi mogu više da se angažuju, mogu da budu aktivniji pre svega, jer do sada zaista nismo imali tu aktivnost, jer nije mnogo bilo ni prilike” (I24).

Na taj način, prefiguracija i replikovanje plenumske logike neposredne demokratije na građanske zborove ispoljavaju ne samo elemente demonstracije, difuzije i eksperimentisanja (Yates, 2015), već i političke mobilizacije: „Na primer, jednom nedeljno se organizuje zbor, jednom nedeljno se svi okupe da dele mišljenja u vezi nečega, daju se predlozi šta bi moglo da se menja, na šta bi moglo da se utiče – da li na nivou samo lokalne zajednice ili generalno na nivou nekog organizovanja čitavog društva, nekih društvenih promena – svako dâ neko svoje mišljenje, organizuju se da predlog predlože da li, ne znam, opštini ili da se na nekom višem nivou još dalje to razrađuje. Mislim da jednostavno mnogo promena može da se donese na taj način i da može da se popravi prosto način života svakog pojedinca u zajednici” (I24).

Osim što se povezuju s političkom socijalizacijom i mobilizacijom, građanski zborovi se neretko vide i kao sredstvo političkog buđenja, građanske i lokalne participacije: „Ali mi ih [građane] pozivamo na te građanske zborove, baš zbog toga što ima ljudi koji nisu shvatili da ta vlast i ta država treba da budu u njihovim rukama i da se oni pitaju. (...) Nadamo se da će shvatiti da je to tako i da će doći u što većem broju” (I18). Međutim, iako je u odgovorima ispitanika/ca zabeležena snažna normativna podrška građanskim zborovima, istovremeno se jasno uočava i refleksivno ograničavanje njihovog dometa. Tako se u nekim iskazima sagovornika/ca zborovima pripisuje savetodavna uloga, uz odsustvo formalnih ingerencija i zavisnost od postojećih pravnih i proceduralnih okvira: „Najviše su mi problemi zakonski, u smislu da je to jako teško da se organizuje i jako je teško, ljudi ne znaju procedure, mi smo jedva našli procedure, to se i dalje onako traži, šta kako ljudi da se organizuju, nadležnosti isto kao savetodavno telo koje, mislim ljudi sad očekuju, zbor u Beogradu može da kaže da treba da se smeni ministar, i onda ja kao, ne, ljudi, to ne može zbor da radi” (I6).

Studenti/kinje ne izjednačavaju neposredno demokratske prakse s krajnjim (političkim) ciljem, već uspostavljaju otvorenu i neobavezujuću vezu između njih, u kojoj zborovi funkcionišu kao eksperimentalni oblici političkog delovanja, a ne kao gotov model društvene transformacije. Tek kod nekoliko ispitanika/ca možemo pronaći nedvosmisleni normativnu podršku zborovima kao formi direktno-demokratskog organizovanja, dok se kod nekih uočava ambivalencija prema neposrednoj demokratiji, posebno u pogledu njene primene u širokim i društveno heterogenim zajednicama, te se zborovi tako istovremeno prepoznaju i kao emancipatorska praksa, ali i kao politički rizičan prostor: „Neposredna demokratija može da nastane kao problem za neke ljude koji budu hteli da to iskoriste...” (I2); „Mislim da je trenutno dobro to da bi se ljudi što više probudili. Ali mislim da tu može doći do zloupotreba možda u nekoj budućnosti jer je velika masa...” (I22). U tom smislu, važno je primetiti da za većinu studenata/tkinja otvorena prefiguracija poprima reformski/hibridni karakter, jer se o zborovima ne promišlja uz odbacivanje institucija predstavničkog sistema, već se oni opažaju kao instrumenti korekcije, nadzora i transformacije potonjih: „Pa zbor u ovom trenutku, to deluje kao plenum i deluje tako da nema neku institucionalnu i zakonsku težinu, ali u nekom trenutku to može da se pretvori u nešto što će biti obavezujuće da ta skupština, to jest mesna zajednica ili skupština opštine moraju da razmatraju. Jer je to uređeno po nekim pravilima koja postoje u zakonu. Tako da, okej, to je sve uvek nekako dugoročno i cilja se na to da se ljudi na lokalnu malo više probude i neće sad odjednom neko moći da napravi zbor, ono, iz prvog puta, ali ajde iz trećeg, četvrtog puta da može da napravi zbor i da ispoštuje sva ta pravila koja su ispisana” (I6).

Za razliku od zborova, koji se uglavnom posmatraju kao lokalni ili posrednički mehanizam širenja prefigurativne prakse, razmišljanja o društvu u celini uvode pitanje strukturne kompleksnosti i političke skale. Stavovi koji dominiraju među sagovornicima/ama normativno vrednuju neposrednu demokratiju kao poželjnu, ali se organizovanje po uzoru na plenumski model često ocenjuje kao logistički i tehnički neizvodljivo na nivou društva u celosti. Prefigurativna ambicija se time ne odbacuje, već pozicionira i ograničava u odnosu na razliku u političkoj skali i strukturnoj kompleksnosti. Upravo ovaj refleksivno ograničeni pristup čini preovlađujući obrazac u odgovorima ispitanika/ca. Logistički problemi pojavljuju se kao centralni argument kad je reč o preprekama proširenju neposredne demokratije. Naime, pitanje obima, prostora, vremena i proceduralnog uokviravanja odlučivanja, neke su od osnovnih prepreka koje ispitanici/e izdvajaju, a dodatno, brojnost i društvena heterogenost učesnika se prepoznaju kao izvor potencijalne nefunkcionalnosti i neefikasnosti, uz rizik od implicitne cenzure govora: „Kako izvesti to? Utopijski je veoma da mi imamo ogroman koloseum u kojem se okupljamo jednom mesečno da diskutujemo sve političke unutrašnje i spoljašnje probleme u državi. Naravno, nije nerešivo, ali bi bila logistička noćna mora za svakog ko ima veze s tim, a dokazali smo do sada da vlast ne želi da radi nešto što ne mora, to je definitivno nešto što ne mora (...) ali kažem opet to je veoma spor, neefikasan i veoma zahtevan vid donošenja bilo kakve odluke” (I1). Iz navedenog možemo

da uočimo da se neposrednodemokratske prakse i prefigurativna sredstva ne razumeju kao univerzalno prenosivo rešenje, već pre svega kao kontekstualno uslovljena i kontingentna (up. Yates, 2015). Istovremeno, pluralnost interesa i društvena heterogenost prepoznati su kao faktori koji proizvode političke napetosti i potencijalni konflikt, a što predstavlja „cenu” otvorene prefiguracije (up. Assara & Kallis, 2023: 63).

Srodna, premda nijansirano drugačija pozicija javlja se u odgovorima u kojima neposredna demokratija zadržava snažnu normativnu privlačnost, ali bez razvijene predstave o njenoj operativnoj izvodljivosti na nivou društva u celini. Većina ispitanika/ca u tim iskazima ne uspeva da artikulise kako bi plenumsko organizovanje funkcionisalo u širem okruženju, pa se prefigurativno iskustvo zadržava na nivou vrednosne procene, ne prelazeći u razrađenu viziju društvene transformacije. Tako se u odgovorima neretko pojavljuju formulacije poput „nemam ideju; bilo bi dobro ali ne znam kako” (I14); „ne mogu da zamislim uopšte kako bi to izgledalo” (I20), što jasno pokazuje da prefigurativno iskustvo ne mora nužno proizvesti artikulisanu viziju (poželjnog, budućeg) društvenog poretka, već može ostati na nivou normativne preferencije.

Naposletku, pored skepticizma i normativne ali neartikulisane podrške, u pojedinim iskazima pojavljuju se i pokušaji realističnog kompromisa, te se umesto potpunog prenosa plenumske logike na nivo društva u celini, promišlja o nekoj vrsti posredovanih i fragmentiranih aranžmana koji bi zadržali određene elemente neposredne demokratije, ali u ograničenom stepenu: „(...) Ali u smislu organizacije plenuma na nivou institucija, kad bi se tražio stav neke institucije na neku određenu temu, apsolutno nije nerealna mogućnost za tako nešto” (I7). „Mogao bi da se napravi sistem u kojem svako mesto ima svoj plenum, koji onda ima svog predstavnika na nekom većem plenumu, recimo pokrajinskom, vojvođanskom, šumadijskom, tamo dole Kosovo, pa ovo, pa ono, Mačva i tako to, da svako ima svoj plenum i onda da to ide na jedan singularan mega-plenum koji ima predstavnike iz svih tih pokrajinskih, ali kažem opet to je veoma spor, neefikasan i veoma zahtevan vid donošenja bilo kakve odluke” (I1).

Na osnovu iznetog, ovde je posebno važno primetiti dve stvari. Najpre, iako ne nude razrađen model društvene (re)organizacije, u odgovorima studenata/kinja moguće je uočiti i naznake proleptičkih elemenata, jer se budućnost ne projektuje kao radikalni raskid sa sadašnjosti, već se naslućuje kroz parcijalno proširivanje postojećih (studentskih) praksi. Međutim, ta projekcija ostaje oprezna, ne artikulise se kao konačni cilj, već kao mogući smer postepenog preoblikovanja. Drugačije rečeno, prefiguracija se ne vidi niti kao utopija niti kroz optiku skepticizma, već je pre posredovana politička imaginacija. Drugi zaključak neraskidivo je povezan sa pitanjima (ne)odbacivanja predstavničke demokratije. Čak i u kontekstima u kojima se izražava snažna normativna privlačnost neposredne demokratije, predstavnički model se retko u potpunosti delegitimiše. Umesto radikalnog raskida, češće se pojavljuje pozicija hibridnosti, gde se prefigurativne prakse zamišljaju kao korektiv ili dopuna institucijama, a predstavnička demokratija ostaje implicitno prihvaćena kao okvir u kom se razmišlja o promeni.

Zaključak

Sudeći po odgovorima naših ispitanika/ca, plenum nesumnjivo predstavlja centralni prostor u univerzumu alternativnog poretka koji je uspostavljen na blokiranim visokoškolskim ustanovama u Srbiji. Dok deo studenata/tkinja u njemu prvenstveno vidi noseći stub jedne drugačije, kontrahegemone političke zajednice, deo ga doživljava kao efikasno sredstvo za postizanje zacrtanih ciljeva pokreta. Ipak, i u potonjem slučaju, direktno-demokratske prakse i procedure jesu te koje garantuju uspešnost širenja studentske borbe izvan akademske sfere, budući da omogućavaju suočavanje različitih mišljenja i pronalaženje optimalnih rešenja i strategija.

Mikropolitčki plan analize otkriva još nekoliko važnih nalaza kada je reč o dimenzijama u kojima studenti/kinje prepoznaju intrinzični kvalitet praksi plenumskog organizovanja. Naime, refleksivno promišljanje o inovativnim i prefigurativnim karakteristikama praksi koje se oblikuju kroz uspostavljene obrasce kolektivnog organizovanja i odlučivanja bez sumnje je prisutno u stavovima učesnika/ca u blokadama. S druge strane, ono je neretko praćeno kritičkim uvidima o mogućim erozivnim efektima onih oblika delanja koji narušavaju idealno-tipsku viziju demokratskog poretka koji se uspostavlja u samoorganizovanim telima. Ovo se pokazalo u stavovima studenata/tkinja o funkcionisanju plenuma, ali i radnih grupa. Uz to, kritičke primedbe koje se tiču rada plenuma ponekad su u njihovim izjavama udružene sa iskustvenim uvidima o mogućim pravcima intervencije kako bi se korigovale aberacije koje su nužan pratilac eksperimentalnih načina kolektivnog angažmana u okviru prefigurativnih politika (Raekstad & Gradin, 2020: 37). Drugim rečima, plenumsko samoorganizovanje na fakultetima i visokim školama nužno je proizvodilo različita, bilo refleksivna bilo kritička promišljanja aktera o karakteru i posledicama zajedničkog delanja, predstavljajući istovremeno platformu u okviru koje se odvijao proces političke socijalizacije (Birešev, Pešić i Petrović Trifunović, 2026), ali i „proleptičko učenje” ili „isprobavanje” demokratije (Van de Sande, 2023: 51).

Oblik prefigurativne politike koji je prisutan u studentskoj pobuni od samog početka ispoljio se pre svega kroz organizacionu strukturu i model plenumskog odlučivanja, da bi „Pismo narodu Srbije” označilo širu društvenu afirmaciju temeljnih načela te i takve mikropolitike. Iako se delovanje studentskog pokreta na makropolitikom planu ne iscrpljuje u promociji prefigurativnih elemenata pokreta, ono ipak čini važan deo njegovog repertoara. Kao što je „Pismo narodu Srbije” pre ohrabrenje da se krene putem političkog aktiviranja, samoorganizovanja, jačanja kolektivnih demokratskih kapaciteta i odlučnog antiautoritarnog stava no precizno uputstvo za društvenu transformaciju,²² tako je i naša analiza pokazala da studenti/kinje ne uspostavljaju jedinstvo između praksi koje su tokom blokada razvili u autonomnom prostoru

22 Saopštenje Plenuma Filozofskog fakulteta „Svi u zborove”, od 11. aprila 2025, predstavlja pokušaj da se građanima preporuče nešto konkretnije procedure za sazivanje zbora i organizovanje glasanja.

visokoobrazovnih ustanova i krajnjih rezultata njihovog kolektivnog angažovanja u društvu. Za njih je pitanje društva budućnosti otvoreno, ne nužno vezano za institucionalizaciju plenumske participativne forme i ponekad čak isprepletano s onom predstavničkom. Plenumski model, dakle, iako prema izjavama ispitanika/ca jeste okosnica studentske mikropolitike, nije i temelj proleptičke vizije kao „hipotetičke pretpostavke o tome kako bi radikalno drugačiji oblik društva mogao da izgleda” (Van de Sande, 2023: 51). U tom smislu, on je pre svega etos, nadahnuće i obećanje neslućenih mogućnosti političke imaginacije.

Za kraj valja reći da o dometima prefigurativnih politika koje su osmišljene za i kroz blokadu fakulteta i visokih škola ne treba prosuđivati isključivo na osnovu toga koliko dugo su uspele da se održe ili pak na osnovu njihove trenutne političke efikasnosti i potencijala da se umnože i proizvedu širu društvenu promenu. Ukoliko prihvatimo fleksibilniju koncepciju prefigurativne politike prema kojoj je ona početak transformativnog poduhvata bez unapred definisanog krajnjeg cilja, i time uvažimo njen eksperimentalan karakter (Van de Sande, 2023: 48), onda bi se dostignuća ove politike mogla procenjivati i na temelju „sedimentacije” u diskursima i praksama (isto: 150–153), to jest na temelju prenošenja kroz vreme i uobičajavanja. Naposljetku, „dok se lako može uočiti kada se neki događaj završio, mnogo je manje jasno kad je politički proces završen” (Maeckelbergh, 2022: 212).

Zahvalnica

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-33/2026-03/ 200163).

Zahvaljujemo svim ispitanicima/ama na vremenu, poverenju i spremnosti da učestvuju u istraživanju.

Literatura

- Assara, C., & Kallis, G. (2023). The prefigurative politics of social movements and their processual production of space: The case of the indignados movement. *Politics and Space* 41(1): 56–76.
- Birešev, A., Pešić, J. i Petrović Trifunović, T. (2026). Blokadna politika: političke kompetencije i shvatanja politike studenata u protestu 2024/2025. godine. U: Backović, V., Marković, A., Radoman, M., Zvijer, N. (ur.). *Zbornik radova sa nacionalne naučne konferencije „Studentski protesti 2024/2025: BloKADA, ako ne SADA“*. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Blokadna kuharica* (2009). Zagreb: Centar za anarhističke studije.
- Boggs, C. (1977). Marxism, Prefigurative Communism, and the Problem of Workers’ Control. *Radical America* 11(6): 99–122.

- Breines, W. (1982). *Community and organization in the New Left 1962-68: The great refusal*. New York: Praeger.
- Buden, B. (2025, 6. mart). *Ne, to nisu ponavljači!*. Mašina. <https://www.masina.rs/ne-to-nisu-ponavljac/>
- Cvetković, M. i Knežević, V. (2025, 31. mart). *Masovni studentski protesti u Srbiji: Mogućnost drugačijih društvenih odnosa*. L'Internationale Online. <https://internationaleonline.org/rs/contributions/mass-student-protests-in-serbia-the-possibility-of-different-social-relations/>
- Dinerstein, A. C. (2015). *The politics of autonomy in Latin America. The art of organizing hope*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dixon, C. (2014). *Another Politics. Talking across Today's Transformative Movements*. Oakland: University of California Press.
- Flesher Fominaya, C. (2015). Debunking Spontaneity: Spain's 15-M/Indignados as Autonomous Movement. *Social Movement Studies* 14(2): 142–163.
- Graeber, D. (2013). *The Democracy Project: A History, a Crisis, a Movement*. New York: Random House.
- Hardt, M., & Negri, A. (2009). *Commonwealth*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kiersey, N., & Vradi, W. (2016). A convergent genealogy? Space, time and the promise of horizontal politics today. *Capital & Class* 40(1): 75–94.
- Lorey, I. (2014). The 2011 Occupy Movements: Rancière and the Crisis of Democracy. *Theory, Culture & Society* 31(7/8): 43–65.
- Maeckelbergh, M. (2009). *The Will of the Many: How the Alterglobalisation Movement is Changing the Face of Democracy*. London: Pluto Press.
- Maeckelbergh, M. (2011). Doing Is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalisation Movement. *Social Movement Studies* 10(1): 1–20.
- Maeckelbergh, M. (2012). Horizontal democracy now: from alterglobalization to occupation. *Interface* 4(1): 207–243.
- Maeckelbergh, M. (2022). Process-Time and Event-Time: The Multiple Temporalities of Prefiguration. In: Monticelli, L. (Ed.). *The Future is Now. An Introduction to Prefigurative Politics*. Bristol: Bristol University Press (pp. 204–216).
- Manić, Ž. (2017). *Analiza sadržaja u sociologiji*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Marković, A. (2025). Glas iz amfiteatra – plenum kao oblik studentskog organizovanja. U: Spaić, B. (ur.). *Protest je ispit*. Beograd: Biblioteka XX vek (str. 187–215).
- Milić, V. (1996). *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milstein, C. (2020). *Deciding for Ourselves. The Promise of Direct Democracy*. Chico, Edinburgh: AK Press.
- Mitić, Lj. (2024, 14. decembar). *Niški studenti na plenumu formirali Senat i radne grupe*. Južne vesti. <https://www.juznevesti.com/drustvo/niski-studenti-na-plenumu-formirali-senat-i-radne-grupe/>

- Monticelli, L. (2022). *The Future is Now. An Introduction to Prefigurative Politics*. Bristol: Bristol University Press.
- Pešić, J. i Birešev, A. (2025). Tri decenije studentskih protesta i blokada u Srbiji: nacrt za uporednu analizu. U: Spaić, B. (ur.). *Protest je ispit*. Beograd: Biblioteka XX vek (str. 216–262).
- Polletta, F. (2002). *Freedom is an Endless Meeting: Democracy in American Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Raekstad, P., & Gradin, S. S. (2020). *Prefigurative Politics: Building Tomorrow Today*. Cambridge: Polity Press.
- Reinecke, J. (2018). Social Movements and Prefigurative Organizing: Confronting entrenched inequalities in Occupy London. *Organization Studies* 39(9): 1299–1321.
- Sitrin, M., & Azzelini, D. (2014). *They Can't Represent Us: Reinventing Democracy from Greece to Occupy*. London: Verso.
- Sotirakopoulos, N., & Sotiropoulos, G. (2013). 'Direct democracy now!': The Greek indignados and the present cycle of struggles. *Current Sociology* 61(4): 443–456.
- Uncu, B. A. (2022). Embedding the prefigurations of the Gezi protests: The rhizomatic spread of new subjectivities and politicized identities. In: Göle, N. (Ed.). *Public Space Democracy. Performative, Visual and Normative Dimensions of Politics in a Global Age*. London and New York: Routledge (pp. 47–73).
- Van de Sande, M. (2013). The Prefigurative Politics of Tahrir Square – An Alternative Perspective on the 2011 Revolutions. *Res Publica* 19(3): 223–239.
- Van de Sande, M. (2023). *Prefigurative Democracy. Protest, Social Movements and the Political Institution of Society*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Yates, L. (2015). Rethinking Prefiguration: Alternatives, Micropolitics and Goals in Social Movements. *Social Movement Studies* 14(1): 1–21.
- Zvijer, N., Marković, A. i Radoman, M. (2025). *Svi u blokade!* Analiza parola tokom studentskih blokada u Srbiji 2024/25. *Sociologija* 67(4): 589–613.